International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 8.141
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol. 7 No. 2 January – February - 2026

भारतातील पायाभूत सुविधा आणि साधनसंपत्ती विकास: समस्या, आव्हाने आणि राजकीय दृष्टिकोन

डॉ. विजय जालिंदर देठे

सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,

श्री शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर.

Corresponding Author – डॉ. विजय जालिंदर देठे

DOI - 10.5281/zenodo.18491111

प्रस्तावना:

भारतासारख्या खंडप्राय आणि विविधतापूर्ण राष्ट्रामध्ये पायाभूत सुविधा आणि साधनसंपत्तीचा विकास हा केवळ आर्थिक प्रगतीचा मार्ग नसून तो राज्याच्या राजकीय स्थैर्याचा, राज्यक्षमतेचा आणि शासनकार्यक्षमतेचा मूलभूत आधारस्तंभ मानला जातो. राजकीय दृष्टिकोनातून हे क्षेत्र केवळ भौतिक बांधकामाचे साधन नसून, शासनयंत्रणेचे प्राधान्यक्रम, राज्याची विकासदृष्टी, विविध हितसंबंधी गटांचे प्रभाव, संघराज्यीय वित्तीय संबंध, धोरणनिर्मिती प्रक्रिया आणि लोकशाहीतील विकासवैधता यांच्याशी थेट निगडित असते. भारताने स्वातंत्र्यानंतरच्या सात दशकांमध्ये पायाभूत सुविधांवर प्रचंड गुंतवणूक केली असली, तरी आजही रस्ते, वीज, पाणी, आरोग्य, शिक्षण आणि डिजिटल सुविधा यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये शहरी आणि ग्रामीण भागांत मोठे अंतर दिसून येते. राष्ट्रीय पायाभूत सुविधा पाइपलाइन अंतर्गत सुमारे १११ लाख कोटी रुपयांच्या प्रकल्पांची घोषणा करण्यात आली असून, २०२५ पर्यंत प्रकल्पांची संख्या १३,००० पेक्षा जास्त आणि गुंतवणुकीचे मूल्य १८५ लाख कोटी रुपयांपर्यंत पोहोचले आहे. असे असूनही, राजकीय अस्थिरता, हितसंबंधी गटांचा दबाव, प्रशासकीय लालफितीचा कारभार आणि संघराज्यीय स्तरावरील केंद्रा-राज्यांमधील मतभेद यामुळे प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीत अनेकदा तफावत आणि विलंब दिसून येतो. हा शोधनिबंध राजकीय-आर्थिक आणि सार्वजनिक धोरण या चौकटीतून भारतातील पायाभूत सुविधा आणि साधनसंपत्ती विकासातील समस्या, आव्हाने आणि संभाव्य राजकीय उपाययोजनांचा सखोल आढावा घेतो.

विषय विवेचन:

राजकीय चौकटीत पायाभूत सुविधा आणि साधनसंपत्ती विकासाचे महत्त्व:

पायाभूत सुविधांचा विकास हा राज्याच्या शक्तीचे आणि त्याच्या कार्यक्षमतेचे प्रदर्शन असतो. जेव्हा एखादे राज्य आपल्या नागरिकांना दर्जेदार रस्ते, अखंड वीजपुरवठा आणि सुरक्षित पाणी पुरवू शकते, तेव्हा त्या राज्याची नागरिकांवरील पकड आणि जनमानसातील विश्वासार्हता अधिक दृढ होते.

राज्यक्षमता वृद्धिंगत करणे आणि आधुनिक राजकीय व्यवस्था:

राजकीय सिद्धांतांच्या विश्लेषणात राज्यक्षमता ही राज्याची सेवा वितरण, कर संकलन आणि कायदा-सुव्यवस्था राखण्याची अंगभूत क्षमता दर्शवते. फ्रान्सिस फुकुयामा यांच्या 'द ओरिजिन ऑफ पॉलिटिकल ऑर्डर' या महत्त्वपूर्ण सिद्धांतानुसार, आधुनिक राज्याच्या स्थिरतेसाठी सक्षम राज्यक्षमता, कायद्याचे राज्य आणि उत्तरदायी शासन हे तीन घटक अनिवार्य असतात. पायाभूत सुविधांमध्ये केलेली गुंतवणूक राज्याला दुर्गम भागांपर्यंत पोहोचण्यास मदत करते, ज्यामुळे राज्याची एकाधिकारशक्ती

वाढते आणि संभाव्य फुटीरतावादी किंवा विघातक शक्तींना आळा बसतो. कमकुवत पायाभूत सुविधा राज्याच्या अधिकाराला आव्हान देऊ शकतात, कारण त्या राज्याची उपस्थिती कमी करतात. भारतातील राष्ट्रीय महामार्ग विकास प्रकल्प आणि त्यापुढील 'भारतमाला' प्रकल्पांमुळे ग्रामीण भागातील कनेक्टिव्हिटी सुधारली आहे, ज्याचा परिणाम केवळ स्थानिक अर्थव्यवस्थेवरच झाला नाही, तर राज्याच्या प्रशासकीय यंत्रणेची व्याप्तीही वाढली आहे.

लोकशाहीतील विकासवैधता आणि मतदारांचे राजकारण:

लोकशाही व्यवस्थेत सरकारची वैधता ही जनतेला मिळणाऱ्या सेवांवर अवलंबून असते. अमर्त्य सेन यांच्या 'विकास म्हणजे स्वातंत्र्य' या तत्त्वाप्रमाणे, शिक्षण, आरोग्य आणि पायाभूत सुविधा ही केवळ भौतिक साधने नसून ती मानवी क्षमता वृद्धीची साधने आहेत. भारतासारख्या देशात 'प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना' किंवा 'उज्ज्वला योजना' यांसारख्या उपक्रमांनी ग्रामीण मतदारांचे राजकीय समर्थन मिळवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. नागरिकांना मूलभूत सोयीसुविधा मिळाल्यास राजकीय स्थैर्य वाढते, कारण जनता सरकारला विकासाचे प्रतीक मानते. याउलट, पायाभूत सुविधांचा अभाव किंवा निकृष्ट दर्जा हा राजकीय रोषाला कारणीभूत ठरतो, ज्याचा परिणाम निवडणुकांच्या निकालांवर स्पष्टपणे दिसून येतो.

संघराज्यीय सहकार्य आणि सहकारी संघराज्यवादाची कसोटी:

भारताच्या संघराज्यीय संरचनेत पायाभूत सुविधा विकास हा केंद्र आणि राज्य सरकारांमधील समन्वयाचा विषय आहे. राष्ट्रीय महामार्ग, नद्यांचे पाणी नियोजन, ऊर्जा वितरण आणि खनिज धोरणे यांसाठी केंद्राची धोरणनिर्मिती आणि राज्यांची अंमलबजावणी क्षमता यांचा मेळ बसणे आवश्यक असते. 'गतिशक्ती' योजना हे या संघराज्यीय समन्वयाचे एक आधुनिक उदाहरण आहे, ज्यात १६ हून अधिक मंत्रालयांचा डेटाबेस एकाच व्यासपीठावर वापरला जातो. मात्र, जेव्हा केंद्रात आणि राज्यात विरोधी पक्षांची सत्ता असते, तेव्हा अनेकदा राजकीय श्रेयवादासाठी प्रकल्पांना खीळ बसते. सहकारी संघराज्यवादाचा खरा विजय हा केंद्र आणि राज्यांनी अशा प्रकल्पांना राष्ट्रीय विकासाचे साधन म्हणून एकत्रपणे राबवण्यात आहे.

हितसंबंधी गटांचे नियंत्रण आणि नियमन:

पायाभूत सुविधा क्षेत्रातील धोरणे अनेकदा शक्तिशाली हितसंबंधी गटांच्या प्रभावाखाली असतात. बांधकाम कंपन्या, ऊर्जा क्षेत्रातील कॉर्पोरेट लॉबी आणि खनिज उत्खनन करणारे गट हे राजकीय निर्णयप्रक्रियेत हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न करतात. विश्वबँकेच्या अभ्यासानुसार, आशियाई देशांमध्ये अशा कॉर्पोरेट लॉबींचा प्रभाव निर्णयप्रक्रियेला विकृत करतो, ज्यामुळे संसाधनांचे असमान वाटप आणि अपारदर्शकता वाढते. राजकीयदृष्ट्या मजबूत आणि पारदर्शक धोरणे अशा गटांची दबाव नीती कमी करण्यास मदत करतात.

भारतातील पायाभूत सुविधा विकासातील प्रमुख राजकीय समस्या:

भारतातील पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना केवळ तांत्रिक किंवा आर्थिक नव्हे, तर प्रामुख्याने राजकीय स्वरूपाच्या समस्यांना सामोरे जावे लागते. या समस्यांचा उगम धोरणनिर्मितीपासून अंमलबजावणीपर्यंतच्या विविध स्तरांवर असतो. भारताच्या बहुस्तरीय धोरणनिर्मिती प्रक्रियेत केंद्र आणि राज्य यांच्यातील राजकीय मतभेद हे धोरणात्मक विसंगतीला कारणीभूत ठरतात. शासन बदलल्यानंतर आधीच्या शासनाचे प्रकल्प बंद पाडणे किंवा त्यांची गती मंदावणे हे भारतीय राजकारणात सर्रास घडते. उदाहरणार्थ, यूपीए-१ काळातील धोरणांमुळे टेलिकॉम क्षेत्रात निर्माण झालेली अस्थिरता आजही या क्षेत्राला भेडसावत आहे. नीती आयोगाच्या २०२३ च्या अहवालानुसार, राष्ट्रीय पायाभूत सुविधा पाइपलाइन मधील

सुमारे ३९% प्रकल्पांना राजकीय अस्थिरता किंवा धोरण बदलांमुळे विलंब झाला आहे. दीर्घकालीन नियोजनाचा अभाव आणि निवडणूक-आकर्षक अल्पकालीन घोषणांवर भर यामुळे शाश्वत पायाभूत सुविधा निर्मितीकडे दुर्लक्ष होते.

हितसंबंधी गटांचा प्रभाव आणि भ्रष्टाचाराची आव्हाने:

खनिज, ऊर्जा, बांधकाम आणि परिवहन यांसारख्या भांडवलप्रधान क्षेत्रांमध्ये राजकीय नेते आणि कॉर्पोरेट लॉबी यांच्यातील संबंध अनेकदा प्रकल्पांच्या विलंबाल किंवा खर्चात वाढ होण्यास कारणीभूत ठरतात. कोळसा गेट किंवा रस्ते बांधकामातील कंत्राटांमध्ये होणारे घोटाळे हे या अपारदर्शकतेचे उदाहरण आहे. रिचर्ड रॉबिसन यांच्या मते, नवउदारमतवादी धोरणांनी हितसंबंधी गटांना अधिक मजबूत केले असून ते राज्याच्या संसाधनांवर नियंत्रण मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. यामुळे सामाजिक न्यायाच्या उद्दिष्टाला हरताळ फासला जातो आणि प्रकल्पांचा खर्च २०-३०% पर्यंत वाढतो.

प्रशासकीय अकार्यक्षमता आणि लालफितीचा कारभार:

भारतातील प्रशासकीय व्यवस्था आजही औपनिवेशिक वारशामुळे केंद्रीकृत आणि प्रक्रियाभिमुख राहिली आहे. दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या १५ व्या अहवालानुसार, एखाद्या मोठ्या प्रकल्पाच्या मंजुरीसाठी भारतात सरासरी १०८८ दिवस लागतात. यामध्ये भूसंपादन, पर्यावरणीय मंजुरी आणि स्थानिक संस्थांचे 'ना हरकत' प्रमाणपत्र मिळवण्यातच प्रचंड वेळ खर्ची पडतो. प्रशासनातील हा समन्वयाचा अभाव प्रकल्पांच्या अपयशास कारणीभूत ठरतो.

वित्तीय बंधने आणि राजकीय प्राधान्यक्रम:

राजकीय पक्षांचे निवडणूक प्राधान्यक्रम अनेकदा भांडवली गुंतवणुकीऐवजी महसुली खर्च (उदा. अनुदाने किंवा मोफत वस्तू वाटप) करण्यावर भर देतात. आर्थिक सर्वेक्षण २०२३-२४ नुसार, भारताची राजकोषीय तूट ५.९% पर्यंत पोहोचली असून, यामुळे पायाभूत सुविधांसाठीच्या निधीवर मर्यादा आल्या आहेत. दीर्घकालीन प्रकल्पांमध्ये गुंतवणूक केल्याचा राजकीय लाभ उशिरा मिळतो, त्यामुळे सरकारे अल्पकालीन लाभाच्या योजनांकडे अधिक झुकतात.

जमीन अधिग्रहण आणि स्थानिक राजकारण:

२०१३ च्या जमीन अधिग्रहण कायद्याच्या अंमलबजावणीत सामाजिक संघर्ष आणि स्थानिक नेत्यांचा दबाव ही मोठी समस्या आहे. नर्मदा बचाव आंदोलन हे या संघर्षाचे एक क्लासिक उदाहरण असून, त्यामुळे मोठ्या प्रकल्पांच्या सामाजिक आणि पर्यावरणीय वैधतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. स्थानिक समुदायांचा विरोध, ग्रामसभांच्या मंजुरीचा अभाव आणि जमिनीच्या मोबदल्यावरून होणारे राजकारण यामुळे 'बुलेट ट्रेन' सारखे प्रकल्पही रखडलेले दिसतात.

पर्यावरणीय राजकारण आणि हवामान बदल:

हवामान बदल आणि पर्यावरणवाद हे आता जागतिक राजकारणाचे भाग बनले आहेत. आयपीसीसीच्या २०२२ च्या अहवालानुसार, दक्षिण आशियामध्ये पर्यावरणीय संघर्षांची तीव्रता वाढत आहे. भारतात न्यायालयीन हस्तक्षेपामुळे अनेक प्रकल्प पर्यावरणीय कारणास्तव रद्द किंवा स्थगित करण्यात आले आहेत. हे पर्यावरणीय राजकारण एका बाजूला निसर्गाच्या रक्षणासाठी आवश्यक असले तरी, दुसऱ्या बाजूला विकास आणि पर्यावरण यांच्यातील तोल राखणे हे सरकारसमोर मोठे आव्हान आहे.

साधनसंपत्ती विकासातील राजकीय आव्हाने:

साधनसंपत्तीचा विकास हा देखील तीव्र राजकीय स्पर्धेचा विषय आहे. पाणी, खनिज आणि ऊर्जा यांसारख्या

नैसर्गिक साधनांवरील नियंत्रणावरून विविध राज्यांमध्ये आणि गटांमध्ये संघर्ष होत असतो.

संसाधनोंचे असमान वितरण आणि प्रादेशिक असमतोल:

भारतात खनिज संपत्ती प्रामुख्याने झारखंड, ओडिशा आणि छत्तीसगड यांसारख्या राज्यांमध्ये केंद्रित आहे. मात्र, या संपत्तीचे वाटप आणि त्यातून मिळणारी रॉयल्टी यावरून केंद्र आणि राज्यांमध्ये सतत वाद असतात. खनिज समृद्ध राज्यांमध्ये आजही गरिबीचे प्रमाण जास्त आहे, ज्यामुळे प्रादेशिक असमतोल निर्माण झाला असून नक्षलवादासारख्या राजकीय समस्यांना खतपाणी मिळाले आहे.

ऊर्जा सुरक्षा आणि भू-राजनीती:

भारताची ८५% तेलाची गरज आयातीवर अवलंबून आहे, ज्यामुळे भारताची ऊर्जा सुरक्षा जागतिक राजकारणाच्या हवाल्यात असते. रशिया-युक्रेन युद्धाने इंधन किमती वाढवल्या, ज्याचा थेट परिणाम भारताच्या अर्थव्यवस्थेवर आणि राजकीय स्थैर्यावर झाला. अशा वेळी सौर आणि पवन ऊर्जेसारख्या अपारंपरिक साधनांचा विकास करणे हे केवळ पर्यावरणीय गरज नसून ती एक राष्ट्रीय राजकीय गरज बनली आहे.

जल-राजकारण आणि आंतरराज्यीय संघर्ष:

नद्यांच्या पाणी वाटपावरून होणारे आंतरराज्यीय विवाद हे भारतातील सर्वात कठीण राजकीय प्रश्न आहेत. कावेरी, कृष्णा, नर्मदा आणि गोदावरी या नद्यांच्या पाणी वाटपावरून कर्नाटक, तमिळनाडू, महाराष्ट्र आणि आंध्र प्रदेश या राज्यांमध्ये तीव्र संघर्ष सुरू आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाच्या हस्तक्षेपानंतरही हे प्रश्न राजकीय अस्मितेचे विषय बनले आहेत, ज्यामुळे प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीत अडथळे येतात.

शास्त्रीय व्यवस्थापनाचा अभाव आणि राजकीय हस्तक्षेप:

नैसर्गिक साधनांच्या व्यवस्थापनात अनेकदा तज्ज्ञांच्या सल्ल्यापेक्षा राजकीय लाभाला महत्त्व दिले जाते. यामुळे जलसंधारण, जंगल संरक्षण आणि खनिज उत्खनन यांत अनिष्ट प्रथांना प्रोत्साहन मिळते. वैज्ञानिक संशोधनातील गुंतवणूक वाढवण्याऐवजी ती कमी करणे हे दीर्घकालीन विकासासाठी घातक ठरत आहे. भारताला २०२४-२५ पर्यंत ५ ट्रिलियन डॉलर्सची अर्थव्यवस्था बनवण्याचे महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्ट गाठण्यासाठी पायाभूत सुविधांचा विकास हा कणा मानला गेला आहे. याच उद्देशाने केंद्र सरकारने १११ लाख कोटी रुपयांच्या 'नॅशनल इन्फ्रास्ट्रक्चर पाइपलाइन'ची घोषणा केली. हा केवळ एक आर्थिक प्रकल्प नसून, भारताच्या भविष्यातील विकासाचे 'राजकीय अर्थशास्त्र' अधोरेखित करणारा एक महत्त्वपूर्ण आराखडा आहे. NIP अंतर्गत ऊर्जा, रस्ते, रेल्वे आणि शहरी विकास यांसारख्या क्षेत्रांवर सर्वाधिक भर देण्यात आला आहे. याचे आर्थिक गणित पाहिल्यास, केंद्र सरकार (३९%), राज्य सरकारे (३९%) आणि खाजगी क्षेत्र (२२%) अशा भागीदारीतून ही गुंतवणूक अपेक्षित आहे. हे 'सहकारी संघराज्यवाद' दर्शवते, जिथे केंद्र आणि राज्यांना विकासासाठी एकत्र येणे अनिवार्य आहे.

पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणूक ही दीर्घकालीन असते, परंतु तिचे राजकीय परिणाम त्वरित दिसून येतात. मोठ्या प्रकल्पांमुळे मजुरांपासून अभियंत्यांपर्यंत मोठ्या प्रमाणावर रोजगार उपलब्ध होतो, जे कोणत्याही सरकारसाठी राजकीय स्थिरतेसाठी आवश्यक असते. अर्थव्यवस्थेत सरकारी तिजोरीवरचा ताण कमी करण्यासाठी खाजगी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. यासाठी धोरणात्मक स्पष्टता आणि 'इज ऑफ डुइंग बिझनेस' यावर सरकारने भर दिला आहे. राजकीय दृष्टिकोनातून, मागासलेल्या राज्यांमध्ये पायाभूत

सुविधा पोहोचवणे हे सामाजिक न्याय आणि निवडणुकीच्या राजकारणात महत्त्वाचे ठरते.

एवढ्या मोठ्या प्रमाणावरील गुंतवणुकीसाठी भांडवल उभारणे हे सर्वात मोठे आव्हान आहे. बँकांची वाढती अनुत्पादित कर्जे आणि जागतिक आर्थिक अनिश्चितता यामुळे खाजगी गुंतवणूक मंदावू शकते. मात्र, **'पीएम गतिशक्ती'** सारख्या उपक्रमांद्वारे प्रकल्पांमधील अडथळे दूर करण्याचा प्रयत्न सरकार करत एनआयपी अंतर्गत गुंतवणुकीचा मोठा हिस्सा ऊर्जा, रस्ते, शहरी विकास आणि रेल्वे या क्षेत्रांमध्ये नियोजित आहे. हे सरकारचे राजकीय प्राधान्यक्रम दर्शवते, जिथे दळणवळण आणि ऊर्जेला सर्वाधिक महत्त्व दिले गेले आहे. मात्र, या गुंतवणुकीतील खाजगी क्षेत्राचा सहभाग अपेक्षेपेक्षा कमी राहिला आहे. २०२० च्या कोविड महामारीनंतर खाजगी गुंतवणुकीचा ओघ मंदावला असून, सार्वजनिक खर्चावरच या प्रकल्पांची मदार आहे. राजकीयदृष्ट्या, खाजगी क्षेत्राचा कमी सहभाग हा धोरणांवरील अविश्वासाचे किंवा नियामक यंत्रणेतील त्रुटींचे प्रतीक मानला जातो.

प्रादेशिक वितरण आणि राजकीय केंद्रीकरण:

आकडेवारीनुसार, सुमारे ७०% एनआयपी गुंतवणूक ही महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश, गुजरात, तमिळनाडू आणि ओडिशा यांसारख्या मोजक्या १७ राज्यांमध्ये केंद्रित आहे. हे केंद्रीकरण राजकीयदृष्ट्या संवेदनशील आहे, कारण यामुळे इतर राज्यांमध्ये (विशेषतः ईशान्य भारत आणि बिहार) असंतोष निर्माण होऊ शकतो. संतुलित विकासासाठी गुंतवणुकीचे न्याय्य वाटप करणे हे केंद्रातील सत्तेसाठी एक मोठे आव्हान आहे.

पंतप्रधान गतिशक्ती: एकात्मिक नियोजनाचा नवा राजकीय मार्ग:

भारतातील पायाभूत सुविधा प्रकल्पांना होणारा विलंब टाळण्यासाठी ऑक्टोबर २०२१ मध्ये 'पंतप्रधान गतिशक्ती' राष्ट्रीय मास्टर प्लॅन लाँच करण्यात आला. हे केवळ एक तांत्रिक पोर्टल नसून ते भारतीय प्रशासकीय संस्कृतीत बदल घडवून आणण्याचे राजकीय साधन आहे.

गतिशक्तीची वैशिष्ट्ये आणि उद्दिष्टे:

गतिशक्तीचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे विविध मंत्रालयांमधील 'सायलो' म्हणजेच स्वतंत्र कप्पे कार्यसंस्कृती मोडीत काढणे. १६ पेक्षा जास्त मंत्रालयांना एका डिजिटल जीआयएस व्यासपीठावर आणून प्रकल्पांचे नियोजन करणे हे या योजनेचे वैशिष्ट्य आहे. यामुळे भूसंपादन आणि वन मंजुरी यांसारखे अडथळे आधीच ओळखून प्रकल्पाचा आराखडा तयार करणे सोपे होते. ४४ केंद्रीय मंत्रालये आणि ३६ राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांनी या व्यासपीठाचा स्वीकार केला आहे. १६०० पेक्षा जास्त डेटा लेयर्सचा वापर करून प्रकल्पांची अचूक आखणी केली जाते. भारताचा सध्याचा लॉजिस्टिक खर्च जीडीपीच्या १३-१४% आहे, जो जर्मनी किंवा जपानसारख्या देशांमध्ये ८-१०% आहे. तो २०२३ पर्यंत एक अंकी आकड्यावर आणण्याचे उद्दिष्ट आहे.

गतिशक्तीचे राजकीय आणि आर्थिक परिणाम:

या योजनेमुळे प्रकल्पांच्या मंजुरीचा वेग वाढला आहे. ३ वर्षांच्या काळात २०८ मोठ्या प्रकल्पांचे (ज्यांची किंमत १५.३९ लाख कोटी रुपये आहे) या व्यासपीठाद्वारे मूल्यांकन करण्यात आले आहे. राजकीय स्तरावर, गतिशक्तीमुळे केंद्र-राज्य समन्वय सुधारला असून राज्यांनीही स्वतःचे 'स्टेट मास्टर प्लॅन' विकसित केले आहेत. हे सहकारी संघराज्यवादाचे एक उत्तम यश मानले जाते.

महाराष्ट्र: पायाभूत सुविधा विकासाचे एक अग्रगण्य उदाहरण:

भारताच्या अर्थव्यवस्थेत महाराष्ट्राचे स्थान महत्त्वाचे असून, राज्याने पायाभूत सुविधा क्षेत्रात मोठी झेप घेतली आहे. मुंबई ही भारताची आर्थिक राजधानी

असल्याने तेथील प्रकल्पांचे राष्ट्रीय महत्त्व अनन्यसाधारण आहे.

महाराष्ट्र आर्थिक सर्वेक्षण २०२३-२४ नुसार, राज्याने वाहतूक आणि कनेक्टिव्हिटीमध्ये लक्षणीय प्रगती केली आहे. 'अटल बिहारी वाजपेयी शिवडी-न्हावा शेवा अटल सेतू' हा भारतातील सर्वात लांब सागरी पूल महाराष्ट्रात असून, मुंबईतील कोस्टल रोड हा देशातील पहिला पाण्याखालचा बोगदा असलेला रस्ता आहे. राज्याचा ६३% भाग रस्ते, रेल्वे आणि हवाई वाहतुकीने सुसज्ज आहे. मेट्रो आणि मोनोरेलच्या विस्तारामुळे नागरी वाहतूक सुधारली आहे. महाराष्ट्राने स्थापित वीज क्षमता, निर्मिती आणि वापरात सातत्य राखले आहे. राज्यात नांदूर मध्यमेश्वर, लोणार सरोवर आणि ठाणे खाडी ही तीन रामसर स्थळे असून पर्यावरणाचे रक्षण करताना विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. राजकीयदृष्ट्या, महाराष्ट्रातील हे प्रकल्प राज्याच्या औद्योगिक आकर्षणाचे केंद्र राहिले आहेत. मात्र, येथील स्थानिक राजकारण, भूसंपादन आणि प्रकल्पांवरील वाढलेला खर्च ही आव्हाने आजही कायम आहेत.

राजकीय दृष्टिकोनातून उपाययोजना आणि भविष्यातील दृष्टीकोन:

भारतातील पायाभूत सुविधा आणि साधनसंपत्ती विकासाचा मार्ग सुकर करण्यासाठी केवळ आर्थिक तरतूद पुरेशी नाही, तर राजकीय इच्छाशक्ती आणि संस्थात्मक सुधारणांची आवश्यकता आहे. पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवण्यासाठी डिजिटल प्रशासनाचा अवलंब करणे अनिवार्य आहे. युएनडीपीच्या अहवालानुसार, ई-प्रशासनामुळे भ्रष्टाचारात ३०% घट होऊ शकते. 'डिजिटल इंडिया' अंतर्गत सेवांचे डिजिटायझेशन केल्यास मध्यस्थांचा हस्तक्षेप कमी होईल आणि प्रकल्पांचा खर्च नियंत्रणात राहील.

केंद्र आणि राज्यांनी एकमेकांचे राजकीय स्पर्धक न बनता विकासाचे भागीदार म्हणून काम करणे आवश्यक आहे. नीती आयोगाच्या व्यासपीठाचा वापर करून राज्यांच्या विशिष्ट गरजा समजून घेणे आणि प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीत त्यांना स्वायत्तता देणे गरजेचे आहे. गतिशक्ती सारख्या योजनांचा जिल्हा स्तरावर विस्तार करणे हे महत्त्वाचे पाऊल ठरेल.

कॉर्पोरेट लॉबींचा दबाव कमी करण्यासाठी पारदर्शक लॉबिंग कायदे आणि स्वतंत्र नियामक संस्थांची स्थापना करणे आवश्यक आहे. प्रकल्पांच्या निविदा प्रक्रियेत पारदर्शकता आणल्यास सार्वजनिक निधीचा अपव्यय टाळता येईल.

केवळ सरकारी तिजोरीवर अवलंबून न राहता 'ग्रीन बॉँड्स', 'हरित कर्ज' आणि पीपीपी मॉडेल्सचा प्रभावी वापर करावा लागेल. २०२३ मध्ये सरकारने १६,००० कोटी रुपयांचे ग्रीन बॉँड्स जारी केले असून २०२४ मध्ये हा आकडा २०,००० कोटी रुपयांवर नेण्याचे उद्दिष्ट आहे. यामुळे पर्यावरणीयदृष्ट्या शाश्वत प्रकल्पांना निधी उपलब्ध होईल.

पायाभूत सुविधांच्या नियोजनात भौगोलिक माहिती प्रणाली, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि इंटरनेट ऑफ थिंग्सचा वापर केल्यास प्रकल्पांचे रिअल-टाइम मॉनिटरींग करणे शक्य होईल. यामुळे विलंबाची कारणे शोधून त्यावर त्वरित उपाययोजना करता येतील.

कोणताही मोठा प्रकल्प राबवताना स्थानिक समुदायांचा सहभाग आणि त्यांचे समाधान करणे आवश्यक आहे. 'सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन' अधिक गांभीर्याने राबवून विस्थापितांचे न्याय्य पुनर्वसन केल्यास राजकीय विरोध कमी होईल आणि प्रकल्पांना सामाजिक वैधता मिळेल.

निष्कर्ष:

भारतातील पायाभूत सुविधा आणि साधनसंपत्ती विकास ही केवळ एक आर्थिक किंवा अभियांत्रिकी प्रक्रिया नसून ती एक सखोल राजकीय प्रक्रिया आहे. सत्तेची रचना, संघराज्यीय संबंधांमधील ताणतणाव, हितसंबंधी गटांचे वर्चस्व आणि पर्यावरणीय संवेदनशीलता हे घटक भारताच्या विकासाची गती ठरवतात. भारताने एनआयपी आणि गतिशक्ती च्या माध्यमातून एक नवी दिशा पकडली असली, तरी प्रशासकीय अकार्यक्षमता, धोरणातील विसंगती आणि राजकीय अस्थिरता ही आव्हाने आजही मोठी आहेत. राजकीय दृष्टिकोनातून पाहता, सक्षम शासन, सहकारी संघराज्यवाद, धोरणात्मक सातत्य आणि तंत्रज्ञानाचा वापर हे विकासाचे चार स्तंभ आहेत. जर भारताने या सुधारणांची यशस्वी अंमलबजावणी केली, तर ५ ट्रिलियन डॉलर्सच्या अर्थव्यवस्थेचे स्वप्न केवळ आकड्यांमध्ये न राहता ते सामान्य नागरिकांच्या जीवनात समृद्धी आणणारे ठरेल. पायाभूत सुविधांचा विकास हा केवळ रस्ते किंवा इमारतींचा नसून तो राष्ट्राच्या आत्मविश्वासाचा आणि जागतिक स्तरावरील त्याच्या सामर्थ्याचा परिचय असतो. त्यामुळे येणाऱ्या काळात राजकीय नेतृत्वाने विकासाच्या राजकारणाला सर्वोच्च प्राधान्य देणे हेच भारताच्या उज्ज्वल भविष्याची गुरुकिल्ली आहे.

संदर्भसूची:

1. Przeworski, Adam. Democracy and Development. Cambridge University Press, 2000.
2. NITI Aayog. National Infrastructure Pipteline Review, 2023.
3. Fukuyama, Francis. State Building: Governance and World Order, 2004.
4. Ibid.
5. Ministry of Rural Development. PMGSY Report, 2023.
6. PM Gati Shakti Portal, 2024.
7. World Bank. Political Economy of Infrastructure in Asia, 2023.
8. NITI Aayog, op. cit.
9. Ibid.
10. CAG Report on Coal Allocation, 2012.
11. Robison, Richard. Politics of Markets: Neo-liberalism and Interest Groups, 2015.
12. Second ARC, Report No. 10, 2008.
13. Ministry of Finance. Economic Survey 2023-24.
14. Supreme Court Judgment on Narmada, 2000.
15. IPCC. South Asia Climate & Development Report, 2022.
16. Ministry of Mines. Mineral Resource Report, 2023.
17. Ministry of Power. Energy Security Report, 2023.
18. Supreme Court on Cauvery Dispute, 2018.
19. UNDP. Governance for Sustainable Development, 2020.
20. NITI Aayog Governing Council Meetings, 2023.
21. Ministry of Finance, PPP Appraisal Report, 2024.